

MİLLİ SƏRVƏT STATİSTİKASI
Plan

1. Milli sərvət anlayışı və statistikanın vəzifələri
2. MHS-də iqtisadi aktivlərin tərkibi və təsnifatı
3. Əsas kapital (əsas fondlar) anlayışı, onun tərkibi və təsnifatı
4. Əsas kapitalın qiymətləndirilməsi və amortizasiyası.
5. Əsas kapitalın vəziyyətini, hərəkətini və istifadəsini səjiyyələndirən göstərijilər. Əməyin əsas kapitalla təmin olunması göstərijisi
6. Döviyyə kapitalı statistikasını
7. Məhsulun material tutumu və onun dinamikasının təhlili

1. Milli sərvət anlayışı və statistikanın vəzifələri

Bu və ya digər ölkənin iqtisadi güjünü səjiyyələndirən mühüm göstərijilərlə milli sərvət dövlətin sosial-iqtisadi potensialını müəyyən edir. Milli sərvət təkrar istehsal proseslərinin nəticəsi olmaqla eyni zamanda əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin başlıca amilidir. Onun statistik öyrənilməsinin sosial-iqtisadi zəruriliyi də elə bununla müəyyən olunur.

MHS-də milli sərvəti səjiyyələndirmək üçün «iqtisadi aktivlər» anlayışından istifadə olunur ki, onun da əsas əlaməti sahibkarın öz əmlakından müəyyən iqtisadi səmərə əldə etməsi imkanındır.

İqtisadi aktivlər – bu fərdi və ya kollektiv mülkiyyətdə olan obyektlər olmaqla, sahibinə istifadəsindən iqtisadi səmərə vəd edən əmlakdır (pul və ya maddi formada).

İqtisadi aktivlər –institusion vahidlərin mülkiyyət hüququnun həyata keçirdiyi və müəyyən dövrdə istifadəsindən iqtisadi səmərə əldə etdiyi obyektlərdir. Səmərinin mühüm növü gələcəkdə aktivlərin gəlir gətirmək qabiliyyətidir, yəni maddi və qeyri-maddi aktivlər mahiyyətə sahibinin xüsusi kapitalını təşkil edir. Bəzi aktivlər isə anjaq sərvətin saxlanmasına xidmət edir (məsələn, qiymətli qaş-daş, metallar və zinət əşyaları).

Hazırda respublikamızda və MDB ölkələrində milli sərvətin hesablanması təjribəsi Xalq Təsərrüfatı Balansları (XTB) konsepsiyasına

və metodologiyasına daha çox uyğun gəlir ki, bu da zəruri informasiyanın kifayət qədər olmaması ilə izah edilir. XTB-rı çərçivəsində milli əmlak belə tərif verilir: **Milli əmlak** indiki anda jəmiyyətin malik olduğu toplanmış maddi nemətlər məjmuından ibarətdir. Onun tərkibini öyrənmək üçün bir sıra təsnifat və qruplaşdırmalardan isti-fadə olunur: mənsubiyyətinə görə; iqtisadi təyinatına və maddi-əşya tərkibinə görə; mülkiyyət formasına və iqtisadiyyat sahələrinə görə; nəhayət, ərazi bölgələri üzrə.

Beləliklə, milli sərvət- maddi, qeyri-maddi və maliyyə ak-tivlərinin məjmuıdur, yəni iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə hüquqi və fiziki şəxslərin «xüsusi kapitalının» tərkibində bütün aktivlərin yığımının nətiyəsidir. Sektorların kapitalları-nın məjmuı ölkənin «xüsusi kapitalını» və yaxud milli sərvə-tini təşkil edir. Deməli, respublikanın milli sərvətinin həjmi iqtisadiyyat sektorlarının «xüsusi kapitallarının» jəmi kimi müəyyən edilir. BMT-nin qəbul etdiyi son (1993-jü il) MHS-də toplanmış maddi və maliyyə aktivləri göstərijlərinin he-sablanması metodologiyasına dair bir sıra izahatlar və dəqiq-ləşdirmələr vardır. Bütövlükdə ölkə üzrə milli sərvət respubli-kanın iqtisadi ərazisində təsərrüfatçılıq edən subyektlərin ma-liyyə və qeyri-maliyyə aktivlərinin və başqa ölkələrə olan xalis tələblərin jəmindən ibarətdir. Başqa ölkələrə tələblərin xalis dəyəri həmin ölkə rezidentlərinin mülkiyyəti olan xarici ma-liyyə aktivlərinin dəyəri ilə bu ölkə rezidentlərinin «qalan dünyaya» olan maliyyə öhdəliklərinin dəyəri arasındakı fərqlə müəyyən edilir. Bu zaman anjaq xarici maliyyə aktivləri və öhdəliklərinin saldosu götürülür, ölkə daxilindəki sektorlar arasındakı maliyyə aktivləri və öhdəlikləri isə qarşılıqlı surətdə örtülür.

Hər bir institusion vahid və sektor üçün milli sərvətin həjmi və xüsusi kapitalın xalis dəyəri aktivlər və passivlər balansında əks olunur. Həmin balans dövrün əvvəlinə və axı-rına tərtib olunur.

Milli sərvət – in-san əməyinin nətiyəsi olan toplanmış maddi nemətlərin, tor-pağın və təbii resursların, habelə təkrar istehsal olunmayan qeyri-maddi və ya maliyyə aktivlərinin məjmuından ibarət-dir.

Mənsubiyyətinə görə milli sərvət iki hissəyə ayrılır: milli əmlak və təbii resurslar.

Milli əmlak - bu insan əməyi ilə yaradılmış və toplanmış maddi nemətlər məjmayudur. Ölkənin milli əmlakının həjmi, illik istehsalın həjminin jəmiyyətin illik istehlakından çox olması nətişində (yəni maddi nemətlərin yığımı sayəsində) arta bilər. Milli əmlakın ayrı-ayrı növləri həm natural ifa-dədə, həm də pul ifadəsi ilə uçota alınır. Milli əmlakın ümumi həjmi isə anjaq pul ifadəsi ilə qiymətləndirilə bilər. Azərbaycan Respublikasının milli sərvəti 1995-ji ildə 3016 milyon manatdan 2005-ji ildə 34252 milyon man. qədər, yəni 11,3 dəfədən çox artmışdır.

Milli sərvətin ikinci hissəsi isə aşkar edilərək uçota alınmış və iqtisadi dövriyyəyə jəlb olunan təbii resurslardır (torpaq, meşələr, sular, yerin təkii və s.). Hazırda təbii resursların əsaslandırılmış qiymətləndirilməsi olmadığından onlar milli sərvətin ümumi həjminə daxil olmur. Onlar anjaq öz xüsusiyyətlərinə uyğun ölçü vahidləri ilə natural ifadədə uçota alınır. Səmərəli istifadə nöqtəyi-nəzərindən təbii resursları iki prinsipial fərqlənən qrupa ayırmaq olar:

- 1) bərpa olunmayan təbii resurslar (torpaq, faydalı qa-zıntılar);
- 2) bərpa olunan təbii resurslar (su, hava, bitki və heyvan resursları).

Resursların birinci qrupu anjaq ölkə ərazisi daxilində onların mövjud olduğu halda istifadə oluna bilər. Resursların ikinci qrupu müəyyən dərəcədə təbii bərpa olunma qabiliyyə-tinə malikdirlər. Lakin bu qabiliyyət insanların fəaliyyətindən asılı olmaqla çox məhduddur.

İkinci mühüm qruplaşdırma – milli əmlakın iqtisadi təyinatına və maddi –əşya tərkibinə görə təsnifatlaşdırmaadır. Bu əlamətə görə milli əmlak: əsas fondlara, maddi dövriyyə vəsaitlərinə və ehtiyatlarına, əhalinin ev əmlakına ayrılır. So-nunju qrup əhalinin ev təsərrüfatlarında istehlak təyintalı maddi nemətləri əhatə edir (mebel, məişət cihazları, mədəni-məişət təyinatlı əşyalar, nəqliyyat vasitələri və s.)

Milli əmlakın və onun ünsürlərinin iqtisadiyyat sahələri, mülkiyyət formaları və ərazi bölgələri üzrə qruplaşdırılması da böyük analitik əhəmiyyətə malikdir. Burada milli əmlak aşağıdakı qruplara ayrılır: dövlət mülkiyyəti; bələdiyyə mülkiyyəti; ijtimai təşkilatların mülkiyyəti; xüsusi mülkiyyət; qarışıq mülkiyyət; xarici mülkiyyət; xaricilərlə qarışıq mülkiyyət.

Milli əmlakın və onun ünsürlərinin ərazi əlamətinə görə qruplaşdırılması onun joğrafiyasına dair təsəvvür əldə et-məyə imkan verir. Belə qruplaşdırma ayrı-ayrı bölgələrin (rayonların) iqtisadi inkişaf səviyyəsini səjiyyələndirməyə im-kan verir.

2. MHS-də iqtisadi aktivlərin tərkibi və təsnifatı

Yeni (1993-jü il) MHS çərçivəsində milli sərvətin hesab-lanmasının əsasını iqtisadi aktivlər anlayışı təşkil edir.

İqtisadi aktivlər – bu fərdi və ya kollektiv mülkiyyətdə olan obyektlərdir ki, onlardan istifadə mülkiyyət sahiblərinə iqtisadi səmərə verməlidir. Hər bir iqtisadi aktiv dəyəərə ma-likdir ki, bu da götürülən səmərənin miqdarından asılıdır. Vaxt keçdikjə aktivlərin dəyəəri dəyişilir. Müxtəlif aktivlər sa-hibinə müxtəlif məbləğdə səmərə verir:

-binələr, maşınlar, avadanlıqlar istehsal prosesində isti-fadə olunduqja gəlir gətirir;

-maliyyə aktivləri və torpaqlar sahibinə faiz, dvidend və renta formasında gəlir təmin edir;

-istənilən aktiv satıldıqda sahibinə səmərə təmin edir. İqtisadi aktivlərin yuxarıda verilən tərifindən üç anı qeyd etmək lazımdır:

1) obyekt kiminsə mülkiyyətində olmalıdır;

2) mülkiyyət sahibi obyektə malik olmaqdan və ya isti-fadədən iqtisadi səmərə əldə etməlidir;

3) obyektin aktivlərə aid edilməsinin zəruri şərtlərindən biri onun başqa institutsion vahidlərə satılmaq imkanının ol-masıdır.

Bu meyarı təkjə insan əməyi ilə yaradılan maddi ne-mətlər (əsas fondlar, maddi dövriyyə vəsaitləri və ehtiyatlar, qiymətlilər) təmin etmir, həm də maliyyə instrumentləri (depozitlər, səhmlər və b.) təbii mənşəli obyektlər (istehsal olunmayan): torpaq və onun tək, bejərilməyən meşələr və başqa bitki resursları, vəhşi heyvanlar təmin edir. MHS-də təbii resurslar iqtisadi aktivlərə o şərtlə daxil edilir ki, gəlir əldə etmək üçün onlara mülkiyyət hüququ real istifadə olu-nur. Ətraf mühüm obyektləri kiminsə mülkiyyəti olmadığından aktivlərə daxil edilmir (hava, təbii sututarlar). Faydalı qazıntı ehtiyatları öz sahibinə gəlir gətirmirsə (onların

istis-marı iqtisadi jəhətdən əlverişli olmadıqda) iqtisadi aktivlərə daxil edilmir. Əhalinin ev təsərrüfatlarında uzun müddət istifadə olunan istehlak malları ehtiyatı da iqtisadi aktivlərə daxil edilmir. MHS konsepsiyasına uyğun olaraq həmin malların əldə olunmasına ev təsərrüfatlarının xərjləri son is-tehlikə kateqoriyasına aid edilir, yığıma (qənaətlərə) isə aid edilmir. MHS-nə görə iqtisadi aktivlərin tərkibini sxematik olaraq belə təsəvvür etmək olar (sxem 5 və 6).

İqtisadi aktivlərin təsnifatında hər şeydən əvvəl maliyyə aktivləri və qeyri-maliyyə aktivləri ayrılmalıdır.

Maliyyə aktivlərinin xeyli hissəsi maliyyə tələbnamələri-dir. Bir institusion vahid öz kapitalını digərinə təqdim et-dikdə onların arasındakı müqavilə münasibətlərindən maliyyə tələbnamələri və öhdəlikləri doğur. Deməli, maliyyə aktivləri maliyyə öhdəliklərindən yaranır. Bu zaman bir institusion vahid digərinə vəsait verir və borjlılardan ödəniş formasında tədiyə əldə edir. Belə maliyyə öhdəliyi kreditorlar (bor-jverənlər) üçün maliyyə aktivini, debitorlar (borjlılar) üçün maliyyə passivini təşkil edir. Monetar qızıl, Beynəlxalq Valyuta Fondunun xüsusi borj hüququ verməsi, başqa ölkə-lərin valyutası, EKC-da maliyyə aktivləri hesab olunur. Kor-parasiyaların aksiyaları, mülkiyyət hüququ verən kağızlar və başqa maliyyə sənədləri də maliyyə aktivlərinin tərkibinə daxil edilir. Maliyyə aktivlərinin tərkibinə daxil edilməyən iqtisadi aktivlər isə qeyri-maliyyə aktivləri adlanır. Bu da istehsal olu-nan (əsas kapital, maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatı və qiy-mətlilər) və istehsal olunmayan (maddi və qeyri-maddi) ak-tivlərə ayrılır.

Əsas kapital – təkrar istehsal olunan aktivlər məjmuysunu olmaqla, istehsal proseslərində dəfələrlə iştirak edən, öz dəyə-rini məhsula keçirən və xidmət müddəti bir

ildən az olmayan əşyalardır. Maddi-əşya formasına görə əsas kapital maddi və qeyri-maddi kapitala ayrılır.

Maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatı - istifadə və ya satış üçün gələcək dövrə saxlanmış mal və məhsullardan, xammal və materailardan, bitməmiş istehsaldan, satış üçün əldə olunmuş hazır məhsul və mallardan

və s. ibarətdir. Maddi dövriyyə vəsaitlərini əsas kapitaldan fərqləndirən başlıca

xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, onlar bir istehsal tsiklində is-tehlik olunaaraq öz dəyərlərini tamamilə hazırlanan məhsula keçirirlər.

Qiymətli - bu uzun müddət istifadə olunan qiymətli mallar olmaqla adətən istehlak üçün və yaxud istehsalda isti-fadə olunurlar (çox qiymətli metallar və daş-qaş, antikvar və zərgərlik məmulatları, injəsənət əsərləri, kolleksiyalar və s.)

Uzun müddət istifadə olunan istehlak malları – bu əhəlinin topladığı ev əmlakıdır. Milli sərvətin bu ünsürünü dövlət statistika orqanlarının «fəsiləsiz inventarizasiya» deyilən me-todla, dolayı yolla hesablaşmaq mümkündür. Bu zaman əhəlinin ev təsərrüfatları büdcələrin seçmə metodu ilə tədqiqatı-nın və pərakəndə ticarətin mal dövriyyəsinə dair məlumata əsasən uzun müddət istifadə olunan malların əldə edilməsinə çəkilən xərjlər hesablanır.

Yerin təkindəki sərvətlərə – istifadə üçün yararlı olan kəşf olunmuş faydalı qazıntı ehtiyatları daxil edilir.

Bejərilməyən bioloji resurslara - təbii artımına və bərpa-sına institusional vahidlər tərəfindən birbaşa nəzarət edil-məyən, iqtisadi məqsədlər üçün istifadə oluna bilən məhsuldar bitkilər və heyvanlar (meşələr, balıqlar, sualtı bitkilər və s.) aid edilir. Bu ünsür də milli sərvətə mülkiyyət hüququ müəyyən olunmuş həjmdə daxil edilir. MHS-nin metodologiyasına görə su resursları torpaq resurslarının tərkibində uçota alınmalıdır: su resursuna anjaq yeraltı suların ehtiyatı daxil edilir.

İstehsal olunmayan qeyri-maddi aktivlərə patentlər, müəllif hüququ, ijarə müqavilələri, kontraktlar, alınmış qüd-villər (ad, mal nişanı, firma markaları) və s. istehsaldan kə-narda yaradılır ki, onlar da satıla və ya başqasına verilə bilər; onlara sahiblik hüququ yolla və ya uçot vasitəsilə müəyyən olunur.

Maliyyə avtikləri – elə aktivlərdir ki, ona qarşı başqa mülkiyyətçinin maliyyə öhdəliyi durur. Burada monetar qızıl və SDR (xüsusi borj hüququ) istisnaq təşkil edir.

Monetar qızıl – pul-kredit nizamlaşdırılmasını həyata ke-çirən orqanlara ehtiyat aktivləri kimi məxsus olan qızıldır. İn-stitusional

vahidlərə və fiziki şəxslərə məxsus olan bütün qalan qızıllara MHS-də mal, ehtiyat və ya qiymətlilər kimi baxılır.

Xüsusi borj hüququ (SDR) – BVF-u tərəfindən buraxılan və onun üzvləri arasında onların ehtiyatlarını tamamlamaq üçün bölüşdürülən **beynəlxalq maliyyə ehtiyat aktivləridir.**

SDR-anjaq ölkələrarası hesablaşmalar üçün istifadə olunan şərti pul vahididir.

Nəqd pullara - dövriyyədə olmayan monetlər çıxılmaqla bütün banknotlar, monetlər (vətən və xarici) aid edilir.

Depozitlər – institusional vahidlər tərəfindən kredit idarələrinə saxlanmaq üçün verilən və habelə fiziki şəxslərin banka qoyduqları vəsaitlərdir. Qiymətli kağızlar (səhmlərdən başqa) – əmlak hüququnu təsdiq edən sənədlər olmaqla, an-jaq təqdim edənlər onlara sərənjam verə bilər.

Qiymətli kağızlara istiqrazlar, veksellər, borj təəh-hüdləri və s. aid edilir ki, bunlar maliyyə bazarında alınıb-satılır və sahibinə müəyyən pul gəliri əldə etmək hüququ verir.

Ssuda (borj) – müqavilənin bir iştirakçısının digərinə geri qaytarılmaq şərti ilə və faiz ödəməklə verilən puldur. Ssuda-lar da maliyyə aktivlərinin tərkibinə daxil edilir.

Səhmlər və səhmdar kapitalın başqa növləri – sahibinə dividend almaq hüququnu təsdiq edən sənədlər və qeydlər formasında mövjudur.

Sığorta texniki ehtiyatları - sığorta kampaniyaları və pensiya fondları üçün sığorta öhdəliklərindən ibarət olan aktivlərdir.

Debitor və kreditorların başqa hesabları – ticarət kreditləri, avanslar və zəruri maliyyə resurslarını əldə etmək üçün başqa mənbələrdən ibarət olan maliyyə aktivləridir.

Birbaşa xarici investisiyalar - onlara görə verilən öhdəliklər maliyyə aktivlərinin başqa üsürlərinin (səhmləin, istiqrazların və s.) tərkibində uçota alınma bildiyi üçün iqtisadiyyatın hər bölməsinə sorğu qaydasında ayrılır. Yuxarıda göstərdiyimizdən başqa milli sərvət mülkiyyət formaları, iqtisadiyyat sahələri və bölmələri üzrə də təsnifatlaşdırılır.

3. Əsas kapital, əsas vəsaitlər (əsas fondlar) anlayışı, onun tərkibi və təsnifatı

Sovet statistikasında «kapital» anlayışına pul vəsaitləri və maddi nemətlər ehtiyatı daxil idi. Beynəlxalq statistikada isə «kapital» anlayışına qeyri-maddi ünsürlər də (təhsil, intellektual və s.) daxil edilir. Konkret olaraq kapital istehsal vasitələrindən, pul və əmtəə formasından ibarətdir. Milli sərvətin tərkibində əsas kapital daha çox yer tutur. Əsas fondu dedikdə istehsal proseslərində dəfələrlə, dəyişilməz natural-maddi formada iştirak edən və öz dəyərini yaradılan məhsula və xidmətlərə tədrijən keçirən istehsal aktivlərinin məجمuyu nəzərdə tutulur. Uçot və statistika təjribəsində əsas kapitala xidmət müddəti bir ildən az olmayan obyektlər aid edilir. Əsas kapital öz maddi-natural formasına görə maddi və qeyri-maddi əsas kapitaldan ibarətdir

Əsas kapitalın belə maddi-natural təsnifatı onun quru-luşunun dəyişməsinə təhlil etməyə, aktiv və passiv hissələrini ayırmağa imkan verir. Əsas kapitalın aktiv hissəsi –əmək jismlərinə bilavasitə təsir göstərən istehsal aktivlərinin məj-muyudur (maşınlar, avadanlıqlar və s.)

Əsas kapitalın passiv hissəsi – istehsal proseslərinin normal getməsi üçün şərait yaradan istehsal olunmuş aktivlərin məj-muyudur (binalar, tikililər və s.). Obyektlərin aktiv və ya-xud passiv əsas kapitalla aid edilməsi sahənin xüsusiyyətindən asılıdır. Məsələn, maşınqayırma sənayesində maşın və avadanlıqlar aktiv hesab olduğu halda neftçixarma sənayesində aktiv əsas kapitalla quyular (tikililər) aid edilir.

4. Əsas kapitalın qiymətləndirilməsi və amortizasiyası

Sosial-iqtisadi statistikanın başlıca vəzifələrindən biri dəyər ifadəsində əsas kapitalın həjmini və habelə onların köhnəlməsini müəyyən etməkdir. Bu məqsədlə əsas kapitalın ünsürləri müxtəlif üsullarla qiymətləndirilir. Əsas kapitalın qiymətləndirilməsi təkjə onların alınması anında mövjud olan qiymətlərdən deyil, həm də onların xidmət müddətindən və müasir təkrar istehsal şəraitindəki qiymətlərin səviyyəsindən asılıdır. Bununla əlaqədar olaraq dörd jürə qiymətləndirmə-dən istifadə olunur: tam ilk dəyər ilə, köhnəlməsini çıxmaqla ilk dəyəri ilə, tam bərpa dəyər ilə və nəhayət, köhnəlməsini çıxmaqla bərpa dəyər ilə.

Əsas kapitalın tam ilk dəyəri dedikdə istismara verilərkən onların faktiki dəyəri başa düşülür. Əsas kapital yaradıldığı anda onların tikilməsinə, əldə edilməsinə, daşınıb gətirilməsinə və quraşdırılmasına çəkilən bütün xərjlərin jəmilə tam ilk dəyəri müəyyən edilir. Müəssisələrin, fir-maların, birliklərin mühasibat balansında əsas kapital yeni-dən qiymətləndirmə keçirilən ana kimi tam ilk dəyər ilə göstə-rilir. Əsas kapitalın köhnəlməsini çıxmaqla ilk dəyərinə çox vaxt qalıq dəyəri deyilir ki, bunu tam ilk dəyərindən köhnəlmə məbləğini çıxmaqla hesablamaq olar. Əsas kapitalın qalıq ilk dəyəri onun real vəziyyətini əks etdirməklə obyekt köhnəl-dikjə, genişləndirilərkən, təkmilləşdirilərkən və yenidən qurularkən dəyişilir.

Əsas kapitalın müasir şəraitdə təzə halda istehsal edil-məsinə çəkilən xərjlər isə onun tam bərpa dəyərini göstərir. Elmi-texniki tərəqqinin və bir sıra başqa amillərin təsiri ilə əsas fondların tam bərpa dəyəri zaman keçdikcə dəyişilir və təjri-bədə onların yenidən qiymətləndirilməsi prosesində müəyyən olunur. İki rəqəmli inflyasiyanın mövjud olduğu indiki şəraitdə əsas vəsaitlər müntəzəm olaraq yenidən qiymətləndirilməsidir. Bu isə mövjud qiymətlərin indeksləşdirilməsi və ya sənədlərlə təsdiq olunmuş bazar qiymətlərindən istifadə olunmaqla həyata keçirilə bilər.

İndeks metodu dedikdə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin müəyyən etdiyi indekslərdən istifadə olunması nəzərdə tutulur. İndekslər əsas fond obyektlərinin nə vaxt əldə olunmasını nəzərə almaqla müəyyən olunur. hər obyekt üçün əldə olunma (tikilmə) ilində asılı olaraq çevrilmə əmsali tətbiq olunur. bu zaman obyektin ilk dəyəri müvafiq çevirmə əmsalına vurulmalıdır.

Əsas kapital uzun müddət fəaliyyət göstərməklə tədrijən aşınır və öz dəyərini onların köməyi ilə hasil edilən məhsulların və göstərilən xidmətlərin üzərinə hissə-hissə keçirir. Aşınma-nın iki növü vardır: fiziki və mənəvi köhnəlmə.

Fiziki köhnəlmə dedikdə istifadə nəti-jəsində və yaxud is-tifadəsiz qaldıqda təbii proseslərin təsiri ilə obyektlərin maddi aşınması (qırılması, sürtülüb yeyilməsi, paslanması və s.) nəti-jəsində öz təbii xüsusiyyətlərini və dəyərini itirməsi başa düşülür.

Mənəvi köhnəlmə dedikdə isə əmək vasitələrinin və uzun müddət istifadə olunan maddi nemətlərin dəyərinin yeni, daha mükəmməl və qənaətjil əsas kapitalın yaranması ilə əlaqədar olaraq ujuzlaşması başa düşülür. Mənəvi köhnəlmənin iki forması vardır:

1) müasir dövrdə analoci avadanlığın daha az məsrəflə is-tehsal olunması ilə əlaqədar olaraq əsas kapitalın qiymətdən düşməsi;

2) elmi-texniki tərəqqi nəti-jəsində daha məhsuldar və qənaətjil avadanlıqların meydana çıxması nəti-jəsində.

MHS-də işlədilən mühüm anlayışlardan biri də «əsas kapitalın istehlakı»dır. Əsas kapitalın fiziki və mənəvi aşınması, həmçinin ağır xarakterli olmayan adi zədələmələr nəti-jəsində dəyərinin azalmasına «əsas kapitalın istehlakı» deyilir. Bu əsas kapitalın jəri bərpa dəyərindən və istifadə müddətindən asılı olaraq müəyyən edilir.

Amortizasiya latın sözü olub, əsas kapitalın tədriji aşınması prosesini və onun dəyərini məhsula keçməsinə səjiyyələndirən xüsusi kateqoriyadır. Amortizasiya əsas kapitalın köhnəlməsinin pulla ifadəsi olmaqla onun dəyərini obyektin nəzərdə tutulan xidmət müddətinə bölməklə hesablanır. O hər ay müəyyən edilmiş normaya əsasən

hesablanaraq məhsulun maya dəyərinə və yaxud tədavül xərjlərinə daxil edilir.

Əsas fond obyektləri üzrə amortizasiya aşağıdakı üsullardan biri ilə hesablanır:

1.xətti proporsional; 2.qalıqın azaldılması üsulu ilə;

3.dəyərini faydalı istifadə ilərinin sayına mütənasib olaraq silinməsi üsulu ilə; 4. məhsulun həjminə mütənasib olaraq dəyərini silinməsi üsulu ilə.

Amortizasiya ayırmalarının illik məbləği xətti üsulla hesablanarkən obyektin ilə (bərpa) dəyəri və səmərəli istifadə müddəti əsas götürülür. Obyektin dəyərini ödənməsi bütün istismar müddətində bərabər hissələrlə həyata keçirilir.

5. Əsas kapitalın vəziyyətini, hərəkətini və istifadəsini səjiyyələndirən göstərijilər. Əməyin əsas kapitalla təmin olunması göstərijisi

Əsas kapitalın həjminə dair məlumat çox vaxt müəyyən tarixə, məsələn, ilin əvvəlinə və axırına verilir. Lakin müxtəlif iqtisadi göstərijiləri hesablayarkən əsas kapitalın orta illik dəyərini hesablanması tələb olunur. Bu zaman məlumatın neçə verilməsindən asılı olaraq orta kəmiyyətin müxtəlif düsturlarından: a) ilin əvvəlinə və axırına məlumat verilsə, hesabi orta kəmiyyətin sadə düsturundan; b) bərabər fasilə ilə məlumat verilsə, xronoloji orta kəmiyyətin düsturundan; j) qeyri-bərabər fasilə ilə məlumat verilsə, hesabi orta kəmiyyətin çəkili düsturundan istifadə olunmalıdır.

Əsas kapital istifadə prosesində və yaxud təbii qüvvələrin təsiri ilə, texniki tərəqqinin və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin nəticəsində köhnələrək öz dəyərini və istehlak xüsusiyyətlərini qismən və ya tamamilə

itirir. Köhnəlmənin intensivliyi çoxlu amillərdən: istismar dərjəsindən, hazır-lanma keyfiyyətindən, xidmətin vəziyyətindən, daha mütə-rəqqi əsas vəsaitlərin meydana çıxmasından və s. asılıdır. Sta-tistikada əsas kapitalın aşınma dərjəsi köhnəlmə əmsalının köməyi ilə ölçülür, bu da köhnəlmə məbləğinin əsas fondların tam dəyərində nisbətə ilə hesablanır:

$$\frac{\text{əsas kapitalın köhnəlmə məbləği } \Theta_{k\ddot{o}h}}{\text{əsas kapitalın tam ilk (bərpa) dəyəri}} = \text{-----}$$

və yaxud $\Theta_{k\ddot{o}h} = I$ -ə yararlılıq.

Əsas kapitalın yararlılıq dərjəsini müəyyən etmək üçün yararlılıq əmsalından istifadə olunur, o da əsas kapitalın qalıq dəyərində tam bərpa dəyərində nisbətə ilə hesablanır. Həmin əm-sal əsas kapitalın hələ məhsula keçməyən dəyərini əks etdirir.

$$\frac{\text{əsas kapitalın qalıq dəyəri } \Theta_{yar}}{\text{əsas kapitalın tam bərpa dəyəri}} = \text{-----}$$

və yaxud $\Theta_{yar} = I - \Theta_{k\ddot{o}h}$ köhnəlmə və yararlılıq əmsallarını ilin əvvəli və axırı və-ziyyətinə hesablamaq olar.

6. Dövriyyə kapitalı statistikasi

Maddi istehsalın dövriyyə kapitalına onun əsasını təşkil edən mal-material qiymətliləri ehtiyatı və habelə bitməmiş istehsal və bitməmiş tikinti daxildir. Dövriyyə kapitalının tərkibi milli iqtisadiyyat sahələrinin xüsusiyyəti ilə müəyyən edilir. Məsələn, sənayedə dövriyyə fondlarının tərkibinə onla-rın aşağıdakı növləri daxil edilir: xammal, əsas materiallar və satın alınmış yarımfabrikatlar, köməkçi materiallar, bərk və duru yanacaq; tara və tara materailları; təmir üçün ehtiyat hissələri; alətlər; təsərrüfat inventarları və az qiymətli, tez köhnələn əşyalar; bitməmiş istehsal

və özünün istehsal etdiyi yarımfabrikatlar; bitməmiş qeryi-sənaye istehsalı; yardımçı kənd təsərrüfatı istehsalı

ehtiyatları və bitməmiş istehsalı. Kənd təsərrüfatında bu göstərijilərlə yanaşı dövriyyə fond-

larının tərkibinə toxum və əkin materialları, yemlər, javan və kökəldilməkdə olan mal-qara da daxil olur.

Sosial-iqtisadi statistika dövriyyə fondlarının həjmini, tərkibini və istifadəsini öyrənir. Pul ifadəsində onların həjmi müəyyən ana uçota alınır və orta həjmi hesablanır. Dövriyyə fondlarının orta həjmi hesabı orta kəmiyyətin sadə düsturu və ya xronoloci orta kəmiyyətin düsturu ilə hesablanır. Dövriyyə istehsal fondlarının tərkibi öyrənilərkən bir sıra qruplaşdırmalar tətbiq olunur:

1. Yaranma mənbələrinə görə qruplaşdırma: öz xüsusi vəsaitləri hesabına və jəlb olunan vəsaitlər hesabına (bank-kreditləri, kreditor borjları və sair mənbələr hesabına) yara-dılan dövriyyə fondları;

2. Dövriyyə fondları ehtiyatlarının təyinatına görə qruplaşdırılması: maddi istehsaldakı istehsal ehtiyatları və tədavül sferasında olan ehtiyatlar;

3. Növlər üzrə dövriyyə istehsal fondlarının qruplaşdırılması.

Dövriyyə istehsal fondlarının istifadəsi göstərijiləri isə aşağıdakılardır:

1. Dövriyyə əmsalı (yəni dövriyyənin sayı)- öyrənilən dövrdə dövriyyə istehsal fondlarının orta qalığının neçə dəfə dövr etdiyini səjiyyələndirir;

2. Dövriyyə fondlarının təhkim olunma əmsalı – dövriyyənin (yəni satılmış məhsulun) hər manatına düşən dövriyyə fondlarının orta qalığını səjiyyələndirir;

3. Bir dövriyyənin orta davamətmə müddəti (günlə).

7. Məhsulun material tutumu və onun dinamikasının təhlili

Əmək cisimlərindən istifadə dərəcəsini qiymətləndirmək üçün məhsulun, iş və xidmətlərin material tutumu göstərijiləri tətbiq edilir. Bu bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə ümumi daxili məhsulun material tutumu – istehsala sərf edilmiş əmək jisimlərinin dəyərini ümumi daxili məhsulun dəyərinə böl-məklə hesablanır. Əmək jisimlərindən istifadənin səmərəliliyini səjiyyələndirən başqa bir göstəriji ümumi milli gəlirin material tutumudur. Milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə məhsulun material

tutumu göstərijilərini ümumi daxili məhsula görə hesablamaq olar. Material tutumunun sintetik göstərijiləri ilə yanaşı məhsul vahidinin istehsalına xammal, material, yanacaq və enerji məsrəfi də hesablanır. Buna xüsusi məsarif göstərijisi deyilir.

4. Misal: 50 ədəd məmulatın istehsalına 200 kq material sərf edilmişdir. Deməli, materialın xüsusi məsarifi:

$m = M : q = 200 : 50 = 4 \text{ kq/ədəd}$ olar.